

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЇ ДЕТЕРМІНІЗМУ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

І.В. Шаталович, кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії та політології Національної металургійної академії України.

Стаття присвячена дослідженню трансформацій та експлікації змісту ідеї детермінізму в історії західноєвропейської філософської традиції.

Ключові слова: детермінізм, необхідність, причинність, провидіння, доля, індетермінізм, випадковість, свобода, західноєвропейська філософія.

Історія західної філософії пропонує багату світоглядну палітру розуміння детермінізму. Так, в періодах античності, середньовіччя та Нового часу виникають відповідно натурфілософський (Арістотель), теологічний (Августин) і механістичний (Р. Декарт, Б. Спіноза, П. Лаплас) типи детермінізму, що становлять базу для формування світоглядів цих періодів. Однак подальший розвиток західної філософії на некласичному і постнекласичному етапах характеризується тенденцією деактуалізації ідеї детермінізму. Представники філософії життя (А. Бергсон), прагматизму (Ф. Шиллер), екзистенціалізму (Ж. Сартр), неопозитивізму (Г. Рейхенбах) і постпозитивізму (К. Поппер), аналітичної і постаналітичної філософії (Б. Рассел, Р. Рорті), синергетики (І. Пригожин) та постмодернізму (Ж. Ліотар) переосмислюють світ і місце людини в ньому, все більше орієнтуючись на категорії індетерміністського характеру: спонтанність, випадковість, свободу, самоорганізацію, становлення.

Зміна пріоритетів носить парадигмальний характер для європейської культури, що викликає необхідність формування нового філософського погляду на детермінізм (І.С. Добронравова, О.М. Князева, М.О. Можейко). Поставлене завдання вимагає нового історико-філософського аналізу ідеї детермінізму, оскільки попередні дослідження,

внаслідок істотної сциєнтизації світоглядної сфери ХХ століття, були здебільшого виконані в історико-науковому та природничому контекстах, що значно звузило дослідницьке поле та зміст ідеї детермінізму. У зв'язку з цим, *мета* даної статті – простежити трансформацію ідеї детермінізму в історії західноєвропейської філософії.

Спираючись на класифікацію С.С. Аверинцева [4, с. 404], виділимо три основні історичні форми детермінації, які спостерігаються протягом значних історичних відрізків: міфологічну, теологічну та наукову.

Міфологічному детермінізму властива віра в долю (рок, фатум). Для грецької архаїки і ранньої класики буття людини зумовлено його «долею» – місцем в полісному укладі, що успадковується від народження так, як і природні задатки. Доля як «приречення» – значення терміну «мойра». «Жорстока» Мойра [19, с.79] є сліпа примхлива сила, яка відіграє верховну роль, прирікаючи цілі покоління на злочин та нещастя (особливо у трагіків). Доля є безособова справедливість і необхідність (Адрастєя). Вона постає і в образі матері занадто обтяженої дітьми, щоб піклуватися про кожного окремо. Доля нещадна навіть до богів. Важкою рукою вона узгоджує все.

З кризою полісного устрою ідея долі зазнає істотну метаморфозу. Замість «Мойри» на перший план виходить «Тюхе» (з грец. «попадання»), доля як вдача, випадковість (у римлян – «Фортуна»). Людина еллінізму чекає не те, що їй «належить», а те, що їй «випадає»: випадок робить солдатів царями, а життя народів залежить від якихось незначних придворних подій.

На зміну еллінізму приходять Римська імперія. Тепер доля осмислюється як всеохоплююча, неодмінна детермінація, відчужена від конкретного буття особистості. На відміну від «Тюхе», вона має в собі послідовність і необхідність – «Фатум». Необхідність, обумовленість, невідворотність такої долі добре виражено афоризмом А. Сенеки: «Смиренного судьба ведет, строптивца – тащит» [3, с. 223].

Міфологема долі відіграє важливу роль у становленні античної

філософії. Під її впливом формується поняття «логос» у Геракліта, яке він оголошує сутністю долі. Все в світі відбувається згідно логосу, через боротьбу і за необхідністю. Їй підпорядковані інебесні світила, іживі істоти[13, с.13-14].Найбільший триумф ідеї долі відзначимо у Демокріта. Для нього«Ананке»– це Доля, Справедливість, Провидіння, Сила, що творить світ. Демокріт дотримується теорії,яка заперечує випадок [12, с.213-214]. І хоча світ для нього виник «випадково», проте Демокріт стверджував, що «випадок» не можна розглядати як причину. Все відбувається в силу долі, яка має необхідність. На його думку люди «измыслили идол случая, чтобы пользоваться им как предлогом, прикрывающим их собственную нерассудительность» [6, с.146]. Платон розумів необхідність як прояв божественного розуму, розумної волі, а випадковість як хаотичне, невпорядковане, недоцільне. Світ вийшов з первісного хаотичного стану і отримав доцільну форму за допомогою божества (надприродного розуму). Зв'язок розуму та долі простежується у Платона і на прикладі міфологеми трьох Мойр [14, с.492].

В той же час в античній філософії спостерігається лінія індетермінізму, основою якої є «випадок». Так, Емпідокл, вважав, що все у Всесвіті – це результат чистої випадковості. А Епікур навіть висміював необхідність, як «володарку всесвіту» [12,с.217]. Віддаючи перевагу випадковості, він не визнає випадок а ні богом, а ні хиткою причиною.

Поєднання двох ліній знаходимо в Аристотеля [13, с.16-19]. До необхідності він відносив те, що саме по собі притаманне предметам і в силу цього не може бути іншим, а до випадковості – те, що не може бути саме по собі і може бути тим чи іншим. Необхідність виражає сутність предмета, а випадковість – другорядна, її відсутність не впливає на цілісність предмету.Необхідність для Аристотеля – детермінований процес, істотна умова і основа причинності [5,с.151]. Необхідність властива світовому розумові, як «першому двигуну» та «кінцевій причині».У той же час Аристотель визнавав і реальне існування випадковості. Багато що в світі

відбувається не за потребою, а випадково. На його думку: «То, что возникает естественным путем или благодаря замыслу, возникает ради чего-то. А стечение обстоятельств бывает, когда что-то из этого произошло случайно» [5, с.288]. Зазначимо, що в Аристотеля простежується спроба не тільки висловити полярність, а й показати зв'язок категорій необхідності і випадковості як єдності протилежностей.

Таким чином, розуміння міфологічного детермінізму відбувалось між двома полюсами, вираженими категоріями необхідності і випадковості. Першу спробу обґрунтувати їх діалектичну єдність представлено в філософії Аристотеля.

Наступна форма трансформації– теологічний детермінізм філософії середньовіччя. Його становлення відбувалося через боротьбу протилежностей між вченням про приреченість і свободу волі.

Проблема свободи волі являється найскладнішою в середньовічній філософії, так як існує два протиріччя: з одного боку, у людини є свобода волі, вона може робити все що забажає, а з іншого – все залежить від Бога. Вчення про приречення – детермінованість Богом етичної поведінки людини [4, с.357], має крайній прояв в теологічному фаталізмі, згідно якого Бог ще до народження наперед визначив одних людей «до порятунку», а інших «до смерті». Це вчення отримало найбільш послідовне вираження в ісламі, кальвінізмі і янсенізмі.

Як поєднати свободу волі людини з Божественним приреченням? Під впливом міркувань апостола Павла, який переносить акцент на ілюзорність самостійних моральних зусиль людини: «Что ты имеешь, чего бы ты не получил?» (1 Кор. 4:7)Августин робить висновок, що благодаті не можна заслужити, вона обумовлюється лише волею Божества. Формула Августина: «Дай, что велишь, повели, что хочешь» [2, с.642] викликала протест Пелагія, який протиставив їй принцип свободної волі. Незважаючи на неодноразові засудження пелагіанства церковними інстанціями, полеміка не припинилася навіть і в V-VI ст.

Відзначимо, що вчення Августина про співвідношення свободи волі людини і божественного приречення є досить неоднозначним та не носить системного характеру [16, 2.6.2]. З одного боку, Августин не заперечує ні свободу людини, ні благодать Божу, а прагне знайти між ними гармонію [3, с.232]. З іншого боку, Августин – прихильник доктрини про приречення. На його думку порятунок відбувається виключно всемогутньою дією божественної благодаті, так як первородний гріх послабив духовні сили людини. Тому із загальної «маси погібелі» Бог обрав гідних вічного блаженства «тем предопределением, которым Бог предузнал Свои будущие дела» [1, 17]. У контексті приречення свобода волі людини набуває відтінок суб'єктивного переживання свободи, але ніяк не онтологічної здатності своїми силами врятуватися або загинути. Як відзначають дослідники в роботах різних років у Августина можна знайти різні підходи до даної проблеми. Але загальна тенденція, особливо в пізніх працях – відмова людині в справжній свободі і проголошення приречення, в якому, на думку К. Прохорова, відроджується язичницьке вчення про долю [16, 2.6.2].

Для традиції теологічного детермінізму характерна діалектична єдність з індетермінізмом. Це виражалось в появі «третьої думки» (після Пелагія і Августина), що належить Іоанну Кассіану («полупелагіанство»), яка спочатку осуджувалася, але потім Західна Церква виявилася близька до неї. Ця діалектична позиція була підкріплена авторитетом Фоми Аквінського.

Він підкреслював момент вільної співпраці людської волі з божественною благодаттю [4, с.359]. Пристосовуючи філософію Аристотеля до християнської теології, Фома робить висновок, що природа має ланцюг причин і наслідків, тому є і вища причина всього існуючого, тобто Бог. У природі предмети, позбавлені розуму, підпорядковуються доцільності. Це означає, що вони досягають мети не випадково, а керовані свідомою волею, розумною істотою, тобто Богом. У світі самому по собі панує випадковість. Необхідним існуванням володіє лише Бог, який і вносить порядок в хаос випадковостей [21, с.861].

Третьою найбільш великою історичною формою є науковий (каузальний) детермінізм. Його радикальний прояв – механістичний (класичний) детермінізм починає формуватися від вчення родоначальника новоєвропейського природознавства Г. Галілея, який вважав, що в природі все підпорядковано причинності, суворій необхідності. Тому вищим ступенем знання є пізнання внутрішньої необхідності явищ, розкриття причинно-наслідкових зв'язків у рухові матеріальних тіл, які відбуваються за законами механіки.

Механістичний детермінізм скрізною темою проходить через всю новоєвропейську філософію. Так, Р.Декарт розумів детермінізм спрощено-механістично – як причинну обумовленість, яка зводиться до зіткнення тіл і констатується в процесі дослідно-експериментального дослідження, що встановлює «найближчі», безпосередні причини, які Декарт протиставляв телеологічному тлумаченню природи. Декарт зазначає, що людям невідома Божа мета, щодо створення світу [7, I, §28]. Тому досліджуючи природутреба відмовитися від пошуків кінцевої мети, виходячи з того, що між усіма тілами існує причинний необхідний зв'язок, всі процеси в світі детерміновані.

Б. Спіноза вважав, що для розвитку природи визначальним є необхідність. Та вічна і нескінченна істота, яку ми називаємо Богом чи природою, діє за тією ж необхідністю, за якою й існує. За допомогою механічного принципу причинності Б. Спіноза витлумачував всі явища природи, включаючи людину та її свідомість. При цьому він необхідність спробує пов'язувати зі свободою [18, с. 316].

І. Ньютон, сформулювавши основні закони механічного руху та закон всесвітнього тяжіння, надав механічній причинності математичний кількісний вираз [13, с.32]. Ці закони відображали необхідність, притаманну природним процесам, без урахування її зв'язку з існуючими випадковостями.

Спираючись на праці своїх попередників і на основні ідеї І. Ньютона та К. Ліннея, французький вчений П. Лаплас у роботі «Досвід філософії теорії ймовірностей» (1814) довів ідеї механістичного детермінізму до логічного

закінчення. Відповідно з цією формою детермінізму природа складається з певних тіл, що рухаються по встановленим законам; необхідний зв'язок ототожнюється з причинним зв'язком, світ трактується як машина, що вічно рухається за наперед визначеним законом. Згідно лапласівському розумінню детермінізму, можна повністю визначити стан закритої системи, якщо відомі положення і швидкості всіх основних структурних елементів у деякий момент часу [11, с. 8-9]. Ця концепція була і залишається фундаментом класичної механіки і фізики. Суть її в тому, що сили (тобто деякі зовнішні причини та фактори), що діють на матеріальну систему і її початковий стан, жорстко, однозначно і лінійно визначають її розвиток, історію всіх подальших подій і станів.

Механістичне розуміння природи до XIX ст. було провідним для більшості вчених, а законами механіки пояснювалося більшість явищ природи, в тому числі електромагнітні, гідродинамічні та інші процеси. Але з другої половини XIX ст. в роботах Д. Максвелла, Р. Клаузиуса, Л. Больцмана, Д. Гіббса, М. Ломоносова було доведено, що газоподібні, тверді і рідкі тіла, які складаються з безлічі молекул і атомів – не можуть бути детально описані законами динамічного порядку. Для їх опису закони механіки Ньютона повинні бути доповнені ймовірністю. Починається стрімке освоєння ймовірнісно-статистичними методами пізнання нових галузей науки. Слідом за молекулярно-кінетичною теорією газів у фізиці були створені статистична механіка, фізична кінетика, статистична електродинаміка, квантова механіка, квантова електродинаміка, які істотно спираються на ймовірнісно-статистичні ідеї.

У XX ст. поєднання детермінізму та ймовірності стало однією з найактуальніших філософських проблем природознавства [10, с. 163]. Засновники квантової механіки, відстоюючи тезу про первинність статистичних законів по відношенню до динамічних, зв'язали її з індетермінізмом як відмову від однозначності, жорсткості та причинного опису подій у мікросвіті. Гейзенберґівський принцип невизначеності

виключав причинний спосіб мислення. Від радикального детермінізму наукове співтовариство звернулося до його протилежності. Явищам мікросвіту, зокрема електрону, приписувалася «свобода волі», яка дозволяє йому «вибирати» той чи інший тип поведінки поза всякою об'єктивною необхідністю.

Цю позицію оспорювали А. Ейнштейн, М. Планк, Л. де Бройль. Перший наполягав на неповне уявлення реальності статистичних законів, образно стверджуючи, що не вірить, ніби Господь Бог грає в кості [9, с.539-540]. У свою чергу М. Бор, полемізував з А.Ейнштейном з приводу повноти квантової теорії, але під впливом дискусій з В.Фоком, заперечив індетермінізм і визнав, що треба відмовитися тільки від детермінізму лапласівського типу, але не від причинності взагалі [20, с. 518-519].

Проблема причинності у мікросвіті вирішувалася також шляхом введення концепції «мікропричинності» (М.Боголюбов). Наприклад, згідно діалектико-матеріалістичної концепції детермінізму, причина і наслідок не обов'язково повинні бути пов'язані жорсткими і однозначними зв'язками, тобто необхідним чином. Цей зв'язок може носити статистичний, імовірнісний характер, і тоді форма детермінації – статистична. Вона є результатом взаємодії великої кількості елементів, індивідуально детермінованих відповідно з іншими типами детермінації (функціональні зв'язки, зв'язок станів, цільова детермінація).

У результаті наукової полеміки сучасне розуміння детермінізму є синтезом попередніх підходів, який отримав нове підкріплення через ідею самоорганізації матерії, розвинену в ХХ столітті в синергетиці І.Пригожиним і Г. Хакеном. На базі фізичної синергетики виникла узагальнююча синергетика, яка прояснила те, що раніше підказувала діалектика, а саме, загальну ідею розвитку, розкрила її механізм, виявила принципи нестабільності, незворотності, нелінійності, ймовірності, біфуркації та ін. Однак синтез ще не завершений. Питання детермінізму з цього приводу вимагають подальшого осмислення.

Висновки. Історико-філософський огляд дозволив виявити закономірність трансформації принципу детермінізму. У кожному основному історичному типі (міфологічному, теологічному, науковому) розуміння принципу детермінізму (необхідність, передвизначеність, причинність) від радикальних форм, трансформувалося до його «пом'якшеного» варіанту. Це стало можливим через діалектичний синтез понять детермінізму і індетермінізму. Так, міфологічний детермінізм від крайньої форми – вчення про долю (Мойра, Адрастея) перейшов до вчення про випадок (Тюхе). Діалектичним синтезом тези і антитези стало вчення про необхідність і випадковість в філософії Аристотеля. У теологічному детермінізмі відповідною тезою і антитезою стали вчення Августина і Пелагія про приречення і свободу волі, які були синтезовані у богословській системі Фоми Аквінського. Науковий детермінізм «жорсткого» лапласівського типу зазнає критики в квантовій механіці, і в результаті синтезу перетворюється в ймовірний детермінізм. Істотний внесок у становлення останнього вносять також представники синергетичної школи.

Отже, проведений аналіз стверджує, що границя між детермінізмом і індетермінізмом не чітка. Розуміння детермінізму достатньо гнучке, відкрите для обґрунтування нових типів детермінації, які фіксують різноманітні форми взаємозв'язків і взаємовідношень явищ об'єктивної реальності.

Література

1. Августин. О предопределении святых / Августин Аврелий. – М. : Путь, 2000. – 40 с.
2. Августин. Исповедь // Творения: В 4т. Т.1 / Блаженный Августин. – изд. 2-е. – СПб.: Алетейя ; Киев : УЦИММ-Пресс, 2000. – С. 469-741.
3. Августин. О Граде Божием / Августин Блаженный. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 1296 с.
4. Аверинцев С. София-Логос. Словарь / Сергей Аверинцев. – К. : Дух і Літера, 2006. – С. 404-410.
5. Аристотель. Метафизика // Сочинения в 4 т. Т.1 / Аристотель. – М. : Мысль, 1976. – С. 63-367.
6. Асмус В.Ф. Античная философия. – изд. 2-е, доп. / В.Ф. Асмус. – М.: Высш. школа, 1976. – 543 с.
7. Декарт Р. Первоначала философии // Сочинения в 2 т. Т. 1 / Рене Декарт. – М. : Мысль, 1989. – С. 297-423.
8. Капитон В.П. Методологическая роль принципа детерминизма в научной картине мира (на материалах современной физики) : дис... канд. филос. наук : спец. 09.00.08 / Капитон Владимир Павлович ; Днепропетровский инж.-строит. ин-т. – Днепропетровск,

1983. – 200 с.

9. Кузнецов Б. Г. Эйнштейн. Жизнь. Смерть. Бессмертие. / Кузнецов Б. Г. –5-е изд. – М. : Наука, 1980. – 680с.

10. Купцов В. И. Детерминизм и вероятность. / В. И. Купцов. – М. : Политиздат, 1976. – 256 с.

11. Лаплас П. Опыт философии теории вероятностей / П. Лаплас ; Перевод А. И. В.; редакция А. К. Власова. – М., 1908. – 211 с.

12. Лурье С. Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования / С. Я. Лурье. – Л. : Наука, Лен.отделение, 1970. – 664 с.

13. Пилипенко Н. В. Диалектика необходимости и случайности / Н. В. Пилипенко. – М. : Мысль, 1981. – 263 с.

14. Платон. Послезаконие // Сочинения в 3 т. Т.3. Ч.2 / Платон. – М. : Мысль, 1972. – С. 479-504.

15. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос и квант : К решению парадокса времени. – М. : Прогресс, 1994. – 265 с.

16. Прохоров К. Тайна предопределения. Философские размышления. / Константин Прохоров. – Германия: Titel-Verlag, 2003. – 346 с.

17. Разумовский О.С. Современный детерминизм и экстремальные принципы в физике / О.С. Разумовский. – М. : Наука, 1975. – 248 с.

18. Спиноза Б. Этика // Избранное / Б.Спиноза. – Минск : Попурри, 1999. – С. 313-590.

19. Трубецкой С.Н. Курс истории древней философии / Кн. С.Н. Трубецкой. – М. : Владос; Русский Двор, 1997. – 576 с.

20. Фок В.А. Нильс Бор в моей жизни // Наука и человечество. Ежегодник. 1963. – М. : Знание, 1963. – 523 с.

21. Фома Аквинский. Сумма теологии // Антология мировой философии. В 4 т. Т. 1. Ч.2. / Ред.-сост. В. В. Соколов. – М. : Мысль, 1969. – С.824-862.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ИДЕИ ДЕТЕРМИНИЗМА В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ

И.В. Шаталович

Статья посвящена исследованию трансформации и экспликации содержания и детерминизма в истории западноевропейской философии.

Ключевые слова: детерминизм, необходимость, причинность, судьба, провидение, индетерминизм, случайность, свобода, западная философия.

TRANSFORMATION OF THE IDEA OF DETERMINISM IN WESTERN-EUROPEAN PHILOSOPHY

Shatalovich I.V.

The article is devoted to the investigation of transformation of the idea of determinism in historical-philosophical retrospective view.

Keywords: determinism, necessity, causality, fate, providence, in-determinism, chance, freedom, western-European philosophy.